

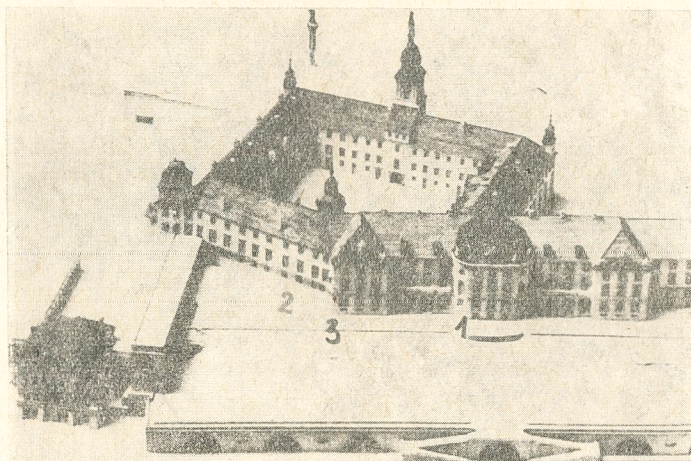
HANNA SZUKIEWICZ, DANUTA ZARZYCKA

SZCZĄTKI KOSTNE Z TERENU ZAMKU KRÓLEWSKIEGO W WARSZAWIE

Z Zakładu Anatomii Rozwojowej i Funkcjonalnej
Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie
Kierownik: prof. dr med. Hanna Szukiewicz

WSTĘP

Zespół archeologów, prowadzący pod kierunkiem mgr Aleksandry Świechowskiej badania na terenie odbudowującego się Zamku Królewskiego natrafił trzykrotnie na fragmenty ludzkich szkieletów u wschodniej fasady budowli. W październiku 1972 r., pod posadzką Sali Balowej, w jej południowo-wschodnim narożniku, znaleziono zwalisko



Ryc. 1. Zamek Królewski w Warszawie od strony wschodniej

1 — ryzalit środkowy z Salą Balową, pod którą znaleziono zwalisko kostne nr 315, 2 — stanowisko obok Dworu Dużego, gdzie znajdowały się na złożu pierwotnym — szkielety nr 1 i nr 2, 3 — sąsiedztwo narożnika południowego ryzalitu. Miejsce w którym znaleziono czaszki: nr 695/MH i nr 699/MH

kostne (nr. inw. 315/MH/72). W rok później, w listopadzie 1973 r., po wschodniej stronie Dworu Dużego — w części północnej i w odległości około 3 m od zabudowy Zamku, natrafiono na fragmenty dwóch szkieletów ze śladami drewna trumienneego po bokach: szkielet nr 1 (grób nr

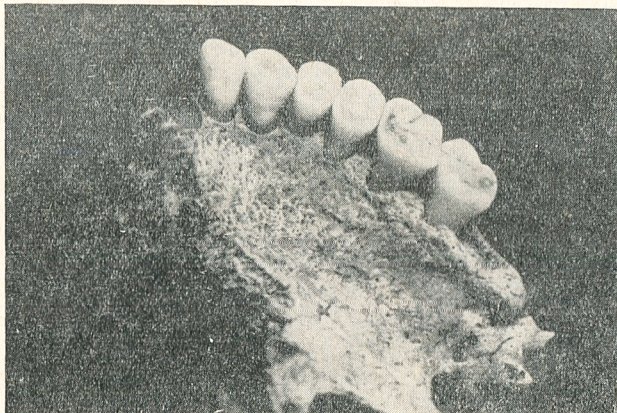
674/MH/73) i szkielet nr 2 (grób nr 684/MH/73). Nieco wcześniej, w bezpośrednim sąsiedztwie grobu nr 684 znaleziono kości czaszki (nr inv. 667/MH/73). Lokalizacja pozwala przypuszczać, że tworzy ona całość z kośćmi szkieletu nr 2.

W rejonie południowego ryzalitu i u południowej jego ściany, natrafiono na dalsze dwie czaszki: nr 695/MH/73 i nr 699/MH/73.

CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁU KOSTNEGO

ZWALISKO NR 315/MH/73 SPOD SALI BALOWEJ

Materiał kraniologiczny składa się z sześciu czaszek zachowanych w formie kaloty lub fragmentów kaloty. W jednym tylko przypadku czaszka ocalała wraz z podstawą. Kości części czaszki zachowane są w niewielkich fragmentach, niekompletne. Czaszki oznaczono kolejnymi numerami: od 1/K/315 do 6/K/315.



Ryc. 2. Zwalisko nr 315. Fragment lewej szczęki ze startymi do połowy koronami zdrowych zębów

Czaszki: 1/K, 3/K i 6/K należą do osobników płci męskiej. W dwu pozostałych (2/K i 5/K) zły stan zachowania utrudnia ustalenie płci w sposób niewątpliwy, jednakże rozmiary ich sugerują również przynależność do płci męskiej. Wiek osobników waha się od ok. 20 lat (czaszka 1/K — juvenis) aż po wiek starczy (czaszka 6/K — senilis). Czaszki: 2/K, 4/K i 5/K wykazują cechy grupy wieku adultus (20 - 30 lat). Czaszka 3/K mieści się w klasie wieku maturus.

Wyraźna rzeźba kostna na czaszkach 1/K, 3/K i 6/K wskazuje na wybitnie rozwiniętą za życia muskulaturę mięśni żuchwy i karku. Na czaszce 1/K łuska potylicy jest silnie wysklepiona ku tyłowi. W przedłużeniu łuku jarzmowego przebiega obustronnie aż po szew skroniowo-ciemieniowy wydatna grań kostna. Na czaszce 3/K po wewnętrznej stronie

łuski potylicy, w linii rowka poprzecznego stwierdzono wgłębienie wielkości opuszki V palca o głębokości 5 mm i gładkich obrysach. Po zewnętrznej stronie tej kości kresy karkowe były silnie ukształtowane, z ostrokończystą guzowatością potyliczną zewnętrzną. Podobna rzeźba charakteryzuje czaszkę 6/K, która ma ponadto na łusce kości ciemieniowej prawej i kości czołowej dwie zaciągnięte blizny kostne, koliste, o średnicy 20 mm i 15 mm.

Na trzech czaszkach udało się wykonać pomiary długości *g-op*, szerokości *eu-eu* i najmniejszej szerokości czoła *ft-ft*. Według wartości wskaźników czaszkę 1/K określić można jako bardzo długą (63,9) i szerokoczołową (71,4), czaszkę 3/K — jako długą (74,9) i szerokoczołową (71,2), czaszka 6/K przedstawia typ średniczaszkowy (79,9) i średniczołowy (68,2).

Wśród kości części trzewnej czaszki, w wyrostku zębodołowym obu szczęk jednego osobnika stwierdzono zęby zdrowe, bez śladów próchnicy, starte do połowy wysokości koron. Analogiczny stan uzębienia stwierdzono we fragmentach trzech żuchw. Jedynie żuchwa czwarta, zachowana niekompletnie w trzech odłamach, o uzębieniu zdrowym, nosi nikielne ślady starcia koron i — być może — tworzy całość z czaszką 1/K. Kolec bródkowy jest na wszystkich żuchwach wyraźnie zaznaczony; w jednym przypadku sięgał 5 mm wysokości.

Materiał kości kończyn zwałiska nr 315 składa się z kości ramiennej prawej bez dalszej nasady, kości biodrowej prawej, dwóch kości udowych lewych, dwóch kości udowych prawych (we fragmentach), pięciu kości piszczelowych prawych i jednej lewej oraz dwóch kości strzałkowych: prawej i lewej. Kość biodrowa oddzielona w linii chrząstki i udowa lewa noszą cechy niedokończonego wzrastania. Być może należą one do tego samego szkieletu co czaszka 1/K. Pozostałe kości kończyn należą do osobników dorosłych. Dwie z nich nadawały się do zmierzenia i rekonstrukcji wysokości ciała: kość udowa lewa — 475 mm przypuszczalny wzrost — 172 cm oraz kość piszczelowa prawa — 375 mm, przypuszczalny wzrost — 168 cm. Ukształtowanie guzowatości piszczeli i jej grzebienia, przyczep mięśnia płaszczkowatego, wydatna rzeźba kości strzałkowych i budowa kości udowych wskazują na silnie rozwiniętą za życia muskulaturę. Z całości materiału wynika, że zwałisko nr 315 zawiera szczątki co najmniej sześciu osobników.

STANOWISKO OBOK DWORU DUŻEGO (WYKOP 9)

Szkielet nr 1 (674/MH/73) składał się z kości czaszki pokruszonej na drobne fragmenty, kości obu kończyn górnych, wszystkich kręgów i kośćca klatki piersiowej, obu kości miednicznych, fragmentów kości krzyżowej i górnej nasady lewej kości udowej. Szczątki ułożone były głową ku stronie zachodniej. Lewa kończyna górna zgięta w łokciu pod kątem prostym, ułożona była w poprzek ciała. Prawa, zgięta pod kątem ostrym,

palcami ręki obejmowała lewe ramię. Szkielet spoczywał w ciasnym obramowaniu drewna trumiennego, które uległo zniszczeniu po odkryciu grobu. Z badań wynika, że jest to szkielet młodego mężczyzny, w wieku adultus (20 - 30 lat), o budowie smukłej, dobrze uwapnionym kośćcu i wydätnej rzeźbie kostnej w miejscach przyczepów mięśniowych. Na grzebieniu lewej kości biodrowej wargę zewnętrzną tworzy do-
bocz-



Ryc. 3. Wykop 9 obok Dworu Dużego. Szkielet nr 1.
Widoczny zarys drewna trumiennego

nie wychylony kolec. Wysokość ciała zmarłego wynosiła ok. 177 cm. Kończyny górne charakteryzowały się krótkimi odcinkami nasadowymi i długimi odcinkami pośrednimi. Wartość wskaźnika promieniowo-ramiennego wynosi 84,0. Badany osobnik wykazywał silne starcie koron zębów: w szczęcie — do połowy wysokości, w żuchwie — do 1/3.

Szkielet nr 2 z tego samego wykopu znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie poprzedniego, w analogicznym ułożeniu — głową na zachód. Prawe przedramię leżało w poprzek ciała, pod kątem nieco mniejszym od prostego. Wzdłuż prawego ramienia widoczny był zarys drewna trumiennego. Zachowały się: pokruszone kości czaszki przy czym sklepienie jej rozpadło się w liniach szwów, żuchwa, kręgi od C₃ do L₂, żebra i mostek, lewy obojczyk oraz szkielet prawej kończyny górnej z niekomplet-

nym kośćcem ręki. Wyniki badań pozwalają wnosić, że jest to szkielet dorosłego mężczyzny, w wieku adultus (20 - 35 lat). Osobnik ten charakteryzował się wzrostem średnim — 166,5 cm, budową mocną o silnie rozwiniętej za życia muskulaturze, na co wskazuje ostro wyakcentowana rzeźba kostna. Wskaźnik promieniowo-ramienny wynosi 74,1. Wy-



Ryc. 4. Szkielet nr 2. Widoczny zarys drewna trumiennego.
Kości czaszki wydobyto wcześniej

nika stąd, że w szkielecie nr 2 długość przedramienia w stosunku do ramienia mieści się w przedziale wartości krótkich ($x - 74,9$). Zęby trzonowe górne i dolne starte są do połowy wysokości koron. Na żuchwie po stronie prawej stwierdzono rozlane zgrubienie trzonu sięgające 20 mm poniżej wygojonych zębodołów M_1 i M_2 wskazujące na przebytą sprawę urazową lub zapalną.

Na trzecim kolejnym stanowisku — u południowego ryzalitu — z dwóch znalezionych czaszek, jedna zachowała się w całości, druga — bez

zuchwy i nadto z prawostronnym uszkodzeniem (brak kości skroniowej, jarzmowej, skrzydła wielkiego oraz otwarta prawa zatoka szczękowa).

Czaszka pierwsza — nr 695/MH — należy do osobnika płci męskiej, w wieku adultus. Jest to czaszka długa (74,6) o średnich wartościach



Ryc. 5. Zwalisko nr 315. Guzowatość piszczeli z ostro zaakcentowanym przyczepem m. czworogłowego uda

szerokości czoła (68,2), średniej szerokości twarzy (wskaźnik morfologiczny 89,8, wskaźnik górnoutwarzowy Kollmanna 53,0) i wysokich oczodołach (68,1). Część mózgowa czaszki w stosunku do jej szerokości — wysoka (99,3) w stosunku do długości — średnio-wysoka (74,0). Pojemność stwierdzona pomiarem bezpośrednim — mała (wg Broca) — 1313 cm³. Obwód poziomy wynosi 505 mm. Rzeźba powierzchni w miejscach przyczepów mięśni i ich powięzi jest bardzo silnie zaakcentowana. Dotyczy to pola karkowego, guzowatości potylicznej zewnętrznej, ramion zuchwy i jej wyrostków skroniowych a przede wszystkim przedłużenia łuku jarzmowego, które tworzy potężny grzebień kostny sięgający szwu skroniowo-ciemieniowego. Zuchwa ma budowę delikatną i jest dobrze uwapniona. Uzębienie dolne jak i górne zachowane w całości z wyjątkiem pierwszych, dolnych siekaczy — zębodoły ich są zabliźnione. Powstała szczerba między bocznymi siekaczami ma szerokość 4 mm. Starcie powierzchni zębów jest nieznaczne, jedynie drugie trzonowce dolne i pierwsze górne starte są do połowy wysokości koron. Znalezione w bezpośrednim sąsiedztwie czaszki dwie kości miedniczne: prawa i lewa, znacznie uszkodzone, wykazują cechy budowy miednicy męskiej z wyraźnie zaznaczonymi przyczepami mięśniowymi. Kolec przedni prawej kości miednicznej jest szczególnie mocno zaakcentowany.

Czaszka nr 699/MH należy do osobnika płci męskiej w wieku — adultus. Według wartości wskaźników jest to czaszka długa (71,9), w stosunku do szerokości — bardzo wysoka (wskaźnik z *ba-b* 100,8, z *po-b* 95,8), a w stosunku do długości głowy średnio wysoka (72,4 z *b-ba*) lub wysoka (68,8 z *b-po*). Pojemność — wg klasyfikacji Broca — mała,



Ryc. 6. Czaszka nr 695/MH. Na zdjęciu fragment lewej powierzchni bocznej. W przedłużeniu łuku jarzmowego potężny grzebień kostny (oświetlony) przebiega ponad otworem słuchowym zewnętrznym

1286 cm³, z powodu prawostronnego uszkodzenia obliczona metodą Lee-Pearsona. Czoło szerokie (wskaźnik 79,1), lewy oczodół wysoki (90,0). Podniebienie twarde wysoko wysklepione o średnich wartościach wskaźnika długościowo — szerokościowego (111,9). Zęby trzonowe wykazują starcie do połowy wysokości koron. Rzeźba kostna jest miernie zaznaczona. Zwraca uwagę asymetria otworu potylicznego wielkiego z wysuniętym ku przodowi lewym kłykiem potylicznym. Po tej samej stronie, kołec kości klinowej, zagięty ku dołowi, tworzy półcentymetrowej długości, stożkowaty wyrostek.

WNIOSKI KOŃCOWE O POCHODZENIU SZKIELETÓW

Za panowania ostatnich Jagiellonów a następnie dynastii Wazów, znajdował się po wschodniej stronie Dworu Dużego (*curia Maior*) trójkątny teren ogrodu, pocięty prostopadłymi ścieżkami. Wzłędy religijne, sanitarne i zwyczajowe wykluczają ewentualność, aby w warunkach normalnych, chowano umarłych pod oknami rezydencji królewskiej jak również wcześniejszego w tym miejscu grodu książęcego. Logiczna hipoteza wiąże pochodzenie wyżej opisanych grobów z dwukrotnym pobylem Szwedów w Warszawie: w roku 1656 i w 1704 (3-dniowy szturm

Sasów na załogę szwedzką gen. Horna w Zamku) [1, 3]. Bardziej uzasadniona wydaje się data wcześniejsza. w 1656 r. obleganie Szwedów przez wojska polskie pod wodzą Jana Kazimierza trwało 33 dni. Wojska szwedzkie, stacjonujące w Zamku miały swój szpital, a różnice wyznaniowe uniemożliwiały chowanie poległych na katolickich cmentarzach parafialnych Warszawy. Okoliczność ta w powiązaniu z sytuacją bitewną mogła zmusić Szwedów do wykorzystania ogrodu na cmentarz polowy. Przemawia za tą hipotezą płęć męska badanych szkieletów, ich wiek, mocna budowa kośćca oraz wzrost, i w pewnym sensie kraniometryczne cechy budowy czaszek.

Należy w uzupełnieniu dodać, że w roku 1964 w sąsiedztwie tzw. „Łoży Masońskiej” natrafiono na fragmenty 2 czaszek, a w roku 1966 u płn. ściany Biblioteki Królewskiej — na skupisko kostne z fragmentami szkieletów 6 osobników. Badaniami prowadzonymi przez Andrzeja Wiercińskiego o stwierdzono we wszystkich przypadkach płęć męską i przynależność do średnich przedziałów wieku. Podobnie jak w naszym materiale, zwracały uwagę: mocna budowa kośćca i wyraźne przycepy mięśniowe [2].

Stwierdzone przez Wiercińskiego właściwości typologiczne czaszek w niczym — moim zdaniem — nie podważają tezy o szwedzkim pochodzeniu wykrywanych szczątków, wiadomo bowiem, że wojska te posługiwały się również oddziałami zaciężnymi ze środkowej Europy.

Dotychczasowe penetracje terenu przez archeologów dotyczyły jedynie południowego (1964, 1966) i zachodniego (1972, 1973) skraju przypuszczalnego szwedzkiego cmentarza polowego. Z 5 stanowisk wydobyto fragmenty 18 szkieletów, z których tylko dwa (wykop 9, 1973 r.) znajdowały się na złożu pierwotnym, pozostałe — to złoża wtórne o charakterze skupisk. Przerzucenie szczątków kostnych mogło nastąpić za Sasów w czasie przebudowy skrzydła północnego (wykop 10 i 315). Zwaliska: „Łoża Masońska” i „Biblioteka Królewska” mogły powstać podczas budowy tejże Biblioteki za Stanisława Augusta.

Zły stan zachowania szczątków ogranicza wnioskowanie. Pełne wyświetlenie pochodzenia szkieletów wymaga kontynuowania poszukiwań archeologicznych na całym terenie przyzamkowej równienki nad skarpią.

PIŚMIENNICTWO

1. Konarski K., *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*. PIW, Warszawa 1970. *
2. Wierciński A., *Badania antropologiczne na Zamku Królewskim i Starym Mieście w Warszawie w: Warszawskie materiały archeologiczne*, t. II, Warszawa 1967. *
3. Wimmer J., *Zamek Królewski w Warszawie w dziejach wojskowych Polski w: Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie*. PWN, Warszawa 1972.

A PROPOS DES OSSEMENTS RECUEILLIS SUR LE TERRAIN DU CHÂTEAU
ROYAL DE VARSOVIE

par H. SZUKIEWICZ et D. ZARZYCKA

Au cours des années 1972 - 1973, pendant les travaux de reconstruction du Château, on a découvert à la façade est, sous le dallage de la Salle de Bal, un dépôt d'ossements de six individus au moins; au „rissalto” sud on a trouvé deux crânes et, dans le voisinage du Grand Palais deux squelettes incomplets reposant sur terrain vierge. Dans huit de ces cas il s'agissait d'individus de sexe masculin et dans deux autres probablement du même sexe. Tous les squelettes ont une ossature solide et des insertions musculaires fortement marquées. D'après l'analyse des mesures, la taille de ces individus devait être moyenne ou haute. Les analyses craniométriques ont permis de constater que les crânes étaient de forme dolichocephale ou très dolichocephale, hauts, au front large ou moyen, au visage de largeur moyenne et aux orbites fort hautes. Selon les données historiques et chronologiques ces squelettes peuvent être ceux de soldats suédois tombés en 1656.

SKELETAL REMAINS FROM THE TERRITORY OF THE ROYAL CASTLE
IN WARSAW

by HALINA SZUKIEWICZ and DANUTA ZARZYCKA

In 1972 and 1973 near eastern façade of the Royal Castle in Warsaw under the floor of the Ball Hall was found an ossuary containing skeletal remains of at least six individuals; near southern ryzalit two skulls and in the vicinity of Great Manor two incomplete skeletons lying on the primordial layer were uncovered. All skeletal remains belonged to males, in two cases sex determinations are uncertain due to the scarcity of available diagnostic characters. Skeletons are robust with strongly marked muscle attachments. Stature estimated on the basis of measurement of bones is high or intermediate. Skulls are long or very long, high with broad or mildly broad foreheads, mildly broad faces and high orbits. In connection with historical data it may be concluded that described skeletons most probably belonged to soldiers of Swedish army which conquered Warsaw in 1656.